

Відповідальність у соціологічному дискурсі

Анотація

Трансформація соціальної відповідальності спостерігається зараз в усьому світі. Дефіцит відповідальності в Україні спричинює низку серйозних соціальних наслідків. Відповідальність має подвійний характер, виявляючи властивості соціального й індивідуального. Вивчення механізмів формування і підвищення відповідальності соціуму є завданням сучасної соціальної науки.

Важливо досліджувати й описувати наслідки дії конкретного механізму прояву відповідальності і безвідповідальності. Соціологічне дослідження відповідальності/безвідповідальності, теоретичне й емпіричне, ставить завдання усвідомити джерела, сутність, конкретні її прояви в різних ситуаціях громадського життя. Відповідальність може бути розглянута як один із детермінантів соціальної діяльності, повсякденних практик. Важливим є процес формування, а також рівні рефлексії щодо відповідальності. Специфіка переживання відповідальності полягає в її соціальній обумовленості. Наявність відповідальності як морального мотиву соціальної дії свідчить про високий рівень моральної свідомості та соціалізованості людини.

Серед усього багатоманіття видів відповідальності ціннісна відповідальність найбільше відповідає моральній відповідальності, тобто такій, яка актуалізується комплексом моральних вимог.

Ключові слова: відповідальність/безвідповідальність, соціальна відповідальність, моральна відповідальність, етика відповідальності

Відповідальність є рисою моральної свідомості, й у цій статті я зосереджуся на моральних аспектах відповідальності, розглядаючи їх з позиції соціології. Етична проблематика інкорпорується в соціологічний дискурс без особливих уточнень. Ця проблематика перетинається зі сферою вивчення і предметом інтересу соціології й переосмислюється в соціологічних ка-

тегоріях, зокрема в рамках феноменологічного підходу. У процесі міждисциплінарного синтезу етики й соціології не тільки не втрачається частина змісту відповідних понять, а й відбувається його збагачення. Виявляються нові нюанси змісту певних аспектів етики взаємин, з одного боку, і соціології особистісної взаємодії, з іншого боку. Філософський конструкт “*Інший*” можна розглядати як певну абстракцію соціуму. У взаємодії *Я* із *Іншим* синтезуються об’єктивність і суб’єктивність, усувається їхній теоретичний дуалізм. Важливою категорією, у якій реалізується цей суб’єкт-об’єктний синтез, є відповідальність. Е.Левінас, французький соціальний філософ, зазначає: “Відповідальність переносить центр ваги окремого буття поза його межі”; “стаючи відповідальним, я знаходжу свою вищу реальність” [Левінас, 2000: с. 243]. За Левінасом, відповідальність первинна, споконвічна форма соціальності. Відповідальність глибоко суб’єктивна, але це суб’єктивність соціальної істоти. Точка, з якої виникає відповідальність, є *Я*. “Бути *Я* означає ... позбутися можливості ухилитися від відповідальності” [Левінас, 2000: с. 268]. Понад те, Левінас вважає, що вищим призначенням людини є її відповідальність [Левінас, 2000: с. 189].

Відповідальність — одна з моральних якостей людини, яка дає змогу їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність. Хоча зазвичай відповідальність вивчають у межах етики, філософії чи психології, соціологічний вимір теж можливий і навіть необхідний.

Дослідники розглядають це явище у зв’язку з різними проблемами суспільства й у різних контекстах: екологічному, політичному, міжособистісному, управлінському, педагогічному тощо. Існують деякі коливання у дослідницькому інтересі до феномена відповідальності: то водночас з’являється безліч праць із цієї проблематики, то запановує тиша, і тривалий час нічого істотного в цій царині досліджень не трапляється. Так, підвищена увага до проблеми відповідальності спостерігалася після Другої світової війни. Чи не найвиразнішим прикладом є такий само сплеск інтересу наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років (див., зокрема: [Йонас, 2004; Апель, 2001; Муздыбаев, 1983; Назарчук, 2002]).

На мій погляд, наприкінці першої декади ХХІ століття дослідницький інтерес до проблематики відповідальності знову зростає. Політичний дискурс насичений апеляціями до відповідальності, й особливо гостро ця проблематика звучить у зв’язку з техногенними небезпеками та колективною відповідальністю за збереження людського довкілля.

Сутність відповідальності передбачає соціальний зміст. Відповідальна особа звітує за свої дії перед певною інстанцією, якою може бути як спільнота, так і інша особа, що є референтними для цієї особи. Тобто тут наявний різновид соціальної взаємодії. Соціальний зміст відповідальності вочевидне і зв’язок її з іншими моральними якостями людини, що мають соціальне значення, — совістю, обов’язком, честю.

Філософи прямо вказують на соціологічний зміст відповідальності. “Відповідальність — філософсько-соціологічне поняття, яке відображає об’єктивний, історично конкретний характер взаємодії між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення вимог, які є взаємними і пред’явлені до них...” [Философский энциклопедический словарь, 1989:

с. 453]. Соціальна відповідальність прямо увіходить у соціологічний дискурс “як міра відповідності дій соціальних суб’єктів (особистостей, соціальних груп, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим суспільним нормам, загальним інтересам. Відповідальність соціальна зумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв’язками між людьми та іншими соціальними суб’єктами, які вимагають від людей виконання певних обов’язків. Відповідальність ... є засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, вдосконалення суспільних відносин...” [Філософський словник соціальних термінів, 2005: с. 141–142].

У вузькоетичних визначеннях відповідальності соціальний зміст цієї якості не артикульований. Звідси — необхідність “соціологізації” етики, надання їй чіткішого соціального характеру. Поглиблення змісту понять, прояснення їхніх значень — одне із завдань методології науки. Методологічне значення соціологізації етики полягає у чіткішому розкритті соціальних аспектів етичних категорій, того, що раніше лише припускалося.

Зазначений підтекст відповідальності містять багато інших понять соціальної науки, наприклад поняття норми. Норму можна розглядати як об’єктивацію відповідальності, виходячи з потреби суспільства в упорядкуванні поведінки людей. У цьому контексті відповідальність є елементом системи нормативного регулювання поведінки індивідів і груп поряд із такими елементами, як норми права, принципи технічної раціональності, застави організаційної комунікації, етикет, релігія тощо. Відповідальність є внутрішньою основою самоорганізації спільноти. Ослаблення відповідальності пов’язане з кризою соціальних норм. Обсяг, масштаб кризи зумовлює ступінь ослаблення відповідальності, властивої соціуму.

Варто розрізняти соціальну відповідальність і відповідальність соціуму як предмети соціологічного розгляду. У першому випадку суб’єктом відповідальності є окремі спільноти, організації, індивіди, а предметом — проблеми соціуму, соціальні потреби. У другому випадку (відповідальність соціуму) суб’єктом є соціум, атрибутом якого є відповідальність за людей, з яких складається цей соціум. Тобто йдеться про різновид соціальної відповідальності.

Важливим аспектом соціологічного вивчення феномена відповідальності є диференціація населення за типом, характером, рівнем відповідальності. Як приклад можна згадати загальнонаціональне опитування “Громадська думка в Україні–2009” ($N = 1800$). На запитання “Чи несете ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?” 2,3% респондентів зазначили: “Так, несу”; 21,2% — “Частково несу”; 63,0% — “Не несу жодної відповідальності”. Утім, і в разі відповідальності стосовно свого міста чи села показники не набагато вищі [Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін, 2009: с.521].

Спираючись на дані, наведені в статті В.Степаненка [Степаненко, 2009: с. 358–369], можна визначити найхарактерніший соціально-демографічний портрет відповідальної особистості: це освічений чоловік активного дієздатного віку (25–55 років), мешканець міста, представник середнього та вищого класу. Людина з такими соціальними та демографічними рисами демонструє вищі показники відповідальності (30–39%) порівняно з іншими особами (20–25%).

Мабуть, найсильнішим чинником, що диференціює спільноту за критерієм відповідальності, є освіта. Людина з початковою та неповною середньою освітою визнає себе відповідальною з імовірністю 23,2%, а з повною вищою освітою — з частотою 39,3%. Дещо меншим впливом вирізняється самоідентифікація за належністю до середнього класу, а найменшим — стать. Сильна залежність, як і можна було очікувати, існує між самооцінками соціально-політичної активності. Зокрема, серед людей, які зазначили, що “зможуть і вельми часто впливати на владу й ухвалення рішень” на місцевому рівні (в місті та на селі), вважають себе відповідальними 70%, а серед тих, хто вважає, що ніколи не матимуть такого впливу, лише 17,4% вважають себе відповідальними.

Цілком зрозуміло, що стосовно впливу на владні рішення та щодо відповідальності на рівні країни в цілому показники помітно менші.

Іншим аспектом соціологічного розгляду відповідальності є виявлення особливостей її функціонування в тому чи іншому суспільстві. Для нас передусім становить інтерес, яким чином впливають на стан відповідальності людей стрімкі суспільні зміни, такі як соціально-політична чи соціально-економічна криза. Для кризового суспільства характерні дві взаємопов'язані тенденції: з одного боку, вона стимулює людей до відповідальнішого ставлення до своїх обов'язків. Прагнення до виходу з кризи і збереження життєздатності за важких умов змушує людей мобілізувати свої вольові та моральні якості для подолання перешкод через виявлення стоїчної позиції, виконання свого боргу щодо близьких та суспільства в цілому, зрештою щодо себе всупереч труднощам.

З іншого боку, через те, що криза має системний характер, вона охоплює не тільки соціально-економічну сферу суспільства, а й культурну, моральнісферу. Тому можна говорити про кризу відповідальності, кризу обов'язку й у цілому про кризу моральних відносин. Розглянемо цей аспект докладніше.

Причини кризи моральних відносин криються у розриві сформованих зв'язків між людьми, втраті життєвих орієнтирів, кризі ідентифікації.

Українські соціологи вже досить давно звертають увагу на негативні для морального стану суспільства наслідки соціально-політичної кризи, зокрема формування “аморальної більшості”. “Сутність соціального феномена “аморальної більшості” полягає в тому, що моральні норми людської порядності й відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування й діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки “моральних аутсайдерів”... Як показали репрезентативні для дорослого населення України опитування, понад 80% населення зазнали стану аномічної деморалізованості... Аномічна деморалізація призводить до послідовного руйнування моральних основ регуляції соціальної поведінки... Головний наслідок поширення в суспільстві соціального цинізму — руйнування основ соціальної довіри, поваги та відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми” [Головаха, 2002: с. 20–22].

Досліджувати й описувати механізми та наслідки, що випливають з конкретних проявів відповідальності й безвідповідальності, завжди важливо.

Проте тема відповідальності актуалізується саме тоді, коли її дефіцит призводить до соціальних деформацій, подібно до того, як про майстра ми саме тоді згадуємо, коли річ ламається чи погано функціонує. Нормальне функціонування суспільства — це результат ефективної дії механізмів відповідальності, зокрема тієї, яка складається зі щоденних зусиль із підтримання порядку в усіх сферах життєдіяльності.

Соціальний характер є функцією соціального становища. Умови життя формують соціальний характер, увідповіднюючи його вимогам часу і соціального середовища. Утім, це не означає, що риси сформованого таким чином соціального характеру завжди сприятливі для життєздатності суспільства. Коли дефекти соціальної організації породжують і дефекти соціального характеру, виникає порочне коло. Несприятливі життєві обставини породжують дефіцит відповідальності, але безвідповідальність, своєю чергою, збільшує негативні життєві обставини. Вихід із порочного кола — моральне подолання, мобілізація соціальної природи людини, здатність діяти всупереч ситуації та вже сформованим зразкам поведінки — неможливий поза каналами соціалізації, такими як сімейне виховання, освіта тощо.

Якщо в нормальному суспільстві соціальний характер робить зовнішню необхідність внутрішньою потребою завдяки механізмам обов'язку і відповідальності, то в кризовому суспільстві цей механізм не спрацьовує. Зовнішні обставини детермінують радше дефіцит відповідальності й довіри.

Розгляньмо, зокрема, які порушення механізму відповідальності можна зафіксувати в освіті як соціальному інституту¹:

- зниження вимог до студентів під час сесії (на що вказують 80% викладачів);
- формалізм у контролі знань (65%);
- недостатня відповідальність викладачів за результати навчання (13%). Із твердженням, що “Іноді доводиться ставити оцінку за іспит, залік на прохання своїх керівників” різною мірою згодні 75% опитаних викладачів.

Окремо варто сказати про відповідальність студентів за результати своєї підготовки. Лише 4% викладачів підтвердили, що “студенти сумлінно і відповідально ставляться до навчання”; 48% вважають, що “таких приблизно половина”, 31% — що “таких не більш як чверть”, 15% — що “таких зустрічаються одиниці”. Лише 4% викладачів вважають, що на заочному відділенні контрольні та курсові студенти пишуть самі. Щодо дипломів, так вважають лише 5% викладачів. Стосовно студентів денного відділення так вважають 30% викладачів. Це ніби краще, але проблема залишається дуже гострою, про що свідчить і депрофесіоналізація різних сфер діяльності, яка, поряд з іншим, є проявом безвідповідальності у сфері освіти.

¹ За результатами опитування 520 викладачів ВНЗ III та IV рівнів акредитації м. Запоріжжя та м. Дніпропетровська. Дослідження було проведено Запорізьким відділенням Соціологічної асоціації України у 2008 році й мало на меті виявлення ступеня готовності ВНЗ регіону до вимог Болонського процесу.

Навряд чи варто спеціально обґрунтовувати небезпеку для суспільства колективної й особистої безвідповідальності. Безвідповідальність особистості набуває соціального значення, якщо притаманна “критичній масі” людей, здатній істотно впливати на стан суспільства, а отже, є ризикогенним чинником. Соціальна безвідповідальність, нехтування суспільними проблемами, колективні прояви безвідповідальності становлять спеціальний дослідницький інтерес для соціології.

Ми скептично ставимося до закликів підвищувати відповідальність, які спрямовані чи то до анонімної маси публіки, чи то до еліти, оскільки такий виховальний вплив на них — марна справа. Людей спонукає докладати зусиль до порятунку, тобто виявляти свою відповідальність у дії усвідомлення небезпеки, відчуття катастрофи, що наближається, а не якісь спеціальні заходи для підвищення відповідальності. Пафосні заклики в порожнечу “виховувати людей у дусі відповідальності” можуть тільки дратувати публіку і продукувати беззмістовний дискурс. А от розкрити соціальні механізми, що породжують безвідповідальність чи спонукають до відповідальності, — плідна справа.

Дедалі актуальнішою в наш час стає відповідальність соціуму перед майбутнім. Ми повинні бути відповідальними перед майбутніми поколіннями, щоб вони мали можливість забезпечувати свої життєві потреби принаймні не в меншому обсязі, ніж сучасне покоління. Це стосується екологічної сфери та вичерпних сировинних ресурсів. Проте відповідальність потребує суб’єкта. Оскільки соціум являє собою досить аморфний суб’єкт, більш коректно говорити про соціальну відповідальність бізнесу; цю проблематику навіть можна назвати модною. Література з цієї тематики стосується дій підприємців щодо захисту природного середовища та врахування соціальних потреб відповідного регіону. Проте насправді в цьому сенсі значно більше поширена саме соціальна безвідповідальність бізнесу.

Як зазначалося, особиста відповідальність набуває соціального значення, якщо стосується масових процесів. Вартим уваги феноменом у цьому сенсі є так званий кідалтинг. Цей термін позначає інфантилізацію дорослих, захопленість дитячими забавками: комп’ютерними іграми, дитячими книжками на кшталт “Гарі Потера”, “Володаря кілець”; дитячі смаки в одязі тощо. Кідалти відрізняються інфантильною безвідповідальністю стосовно своєї родини, близького оточення, громадського життя, політики тощо. Важко оцінити реальний відсоток кідалтів серед населення, але це явище досить помітне, його вже широко обговорюють у відповідній літературі та в Інтернеті.

Соціологічне дослідження відповідальності/безвідповідальності — теоретичне й емпіричне — має своїм завданням з’ясувати їхні джерела, сутність, конкретні прояви в різних ситуаціях суспільного життя. Не менший інтерес становлять їхні латентні форми.

Істотним є аналіз чинників, що зумовлюють наявність чи відсутність відповідальності. Першим і дуже важливим є психічне здоров’я, причому в цьому сенсі є підстави говорити не лише про індивідуальну, а й про колективну, соціальну психологічну адекватність. Про це, зокрема, йдеться у книзі “Соціальне божевілля” Є.Головахи та Н.Паніної [Головаха, Панина, 1994].

Специфіка переживання відповідальності полягає в його соціальній зумовленості. Таке переживання, тобто соціальні за походженням емоції, — це емоційне ставлення до значимих для суспільства цінностей та ідеалів, норм і правил поведінки, прийнятих у соціумі [Изотова, s.a.]. Емоційне переживання своєї відповідальності є результатом успішної соціалізації, а це важлива передумова відповідального ставлення до справи та відповідальної дії. Значущими є й осмислення відповідальності, уявлення щодо неї, судження, поняття і свідомі наміри. Завдяки цьому людина здатна до рефлексії щодо рівня та стану відповідальності — своєї та у цілому суспільстві.

Дані щорічного моніторингу Інституту соціології НАНУ показують, що український соціум вирізняється масовою взаємною недовірою громадян один до одного, до політичних інституцій, до органів влади. Люди схильні обманювати одне одного, порушувати закони, діяти у своїх інтересах на шкоду іншим. Із думкою, що “нікому не довіряти — найбезпечніше”, згодні 51,5%, а не згодні тільки 34,7%. Ще більше вражає чисельність згодних із висловленням: “Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди”, а саме 67,9%; натомість не згодні із цим твердженням лише 18,5% [Українське суспільство 1992–2008, 2008: с. 519]. Зрозуміло, що за умов дефіциту соціальної довіри почуття відповідальності буде також дефектним.

Соціологічний підхід передбачає необхідність операціоналізації поняття відповідальності. Теоретична операціоналізація відповідальності передбачає з’ясування емпіричних референтів низки понять, що відбивають її властивості. Ідеться про загальну відповідальність як моральну атрибуцію і конкретну відповідальність щодо обов’язків людини згідно з її ролями і статусами; про волю та соціальну зрілість; про суб’єктність особистості та її ідентифікацію зі спільнотою тощо.

Відповідальність сприяє міжособистісній комунікації, оскільки саме взаємна відповідальність за збереження і підтримку комунікації спонукає індивідів шукати (створювати) загальні змісти у знаках і символах. Відповідальність визначає межі діяльності, міру турботи. Ці межі людина або визначає сама, або сприймає від інших. Відповідальність зв’язує людину із соціумом, зі *значимими іншими*, додає соціального змісту її діям і життю загалом.

Е.Фром зазначав: “Самосвідомість і здатність до передбачення принесли із собою плоди, що вселяють страх, волю і відповідальність. Людина відчуває волю в собі, волю будувати і здійснювати свої плани. Вона радіє тому, що вона не раб, а пан, вона радіє світові і сама собі. Але почуття відповідальності обмежує цю радість. Людина знає, що вона відповідає за свої вчинки. Вона знає, що — добре і що — погано. Це знання стає важким тягарем. Жодна жива істота не має такого навантаження. Людина відчуває трагічне роздвоєння душі. Цю роздвоєність у природі людини важче знести, ніж родові муки” [Фромм, 2006]. Одним із наслідків цієї роздвоєності є людська деструктивність.

Е.Фром виявляє песимізм щодо можливості запобігти негативному впливу сучасної технологічної цивілізації на стан відповідальності. Джерелами безвідповідальності, на його думку, є відчуженість, пасивність, втрата

ідентичності, споживацтво. Активна людина діяльно і зацікавлено ставить-ся до світу, що стимулює її відповідальність. Натомість пасивність призводить до байдужості, що спричиняється до безвідповідальності. В “Анатомії людської деструктивності” Е.Фром зазначає: “Особистість втрачає свою активну відповідальну роль у соціальному процесі; людина стає зовсім “конформною” істотою” [Фромм, 2006]. Епідемія безвідповідальності — характерна риса сучасності.

Е.Фром неодноразово звертається до проблеми бюрократичної безвідповідальності: “Бюрократи бояться особистої відповідальності та прагнуть сховатися за свої правила; їхня безпека і самоповага ґрунтуються на їхній вірності правилам, а не законам людського серця” [Фромм, 2006]. У “Революції надії” він пише: “Ефективна бюрократична організація може забезпечити компанії слухняних, керованих співробітників... але якщо їх вважати людськими істотами, то в них виникають почуття неадекватності, тривоги і фрустрації, що може призвести або до індиферентності, або до ворожості” [Фромм, 2005: с. 56].

Для нейтралізації згубного впливу забюрократизованості й надмірного технологізму на стан моральної відповідальності, згідно із Фромом, варто йти шляхом гуманізації суспільства.

Безвідповідальність характеризується протилежними ознаками й пов’язана з такими поняттями, як авторитарна особистість, інфантилізм, відчуженість, еґоїзм, асоціальність, безсуб’єктність тощо. Безвідповідальність розглядається як асоціальна установка на відміну від відповідальності як соціальної налаштованості. Життєздатність системи зберігається, якщо за наявності безвідповідальності одних це компенсується додатковими зусиллями інших. Інший перебирає на себе зобов’язання безвідповідального, виступає як “рятувальник”, як той, хто більше за інших зацікавлений у збереженні життєздатності організації чи позитивному результаті спільної дії. Здатність соціуму компенсувати безвідповідальність через соціальну взаємодію додає соціологічного характеру явищу відповідальності.

Обмін відповідальностями іноді межує із жертвою. Делегування відповідальності означає обмін ресурсами. Наділення відповідальністю передбачає наділення волею, позбавлення відповідальності — обмеження чи позбавлення волі.

Безвідповідальність — це порожнеча соціального, коли людина занурюється у вакуум асоціальності. Безвідповідальність розриває узи соціального, що робить людину марною для соціуму, соціального оточення, звільняє її від прихильності до соціуму. Натомість відповідальність — це така залежність від соціуму, що наповнює змістом життя людини і робить його важливою ланкою в ланцюзі соціального відтворення і збереження життєздатності.

Існують різновиди відповідальності, що не сягають рівня усвідомлення. Одним із них є відповідальність за процес і результат комунікацій.

Можна зафіксувати також *фонові очікування* відповідальності в процесі комунікації. Вступаючи в соціальну взаємодію, у міжперсональні зв’язки, людина покладає на себе відповідальність зберігати й відтворювати наявні в культурі значення знаків і символів, що слугують носіями смислів. Ця

відповідальність одночасно і колективна, й індивідуальна, так зберігаються основи культури та мови, а також уможливорюються символічні інтеракції у міжособистісних стосунках. Цей прихований і неусвідомлюваний тип відповідальності породжується самою соціальністю людини як носія смислів і значень. Така відповідальність є частиною фонових нормативних очікувань як умов комунікацій. Від фонових очікувань щодо відповідальності неможливо відмовитися, на відміну від інших форм відповідальності, як неможливо відмовитися бути людиною, здатною до мовної взаємодії.

Одним із різновидів соціально зорієнтованої відповідальності є відповідальність щодо мети (цілей) дії та взаємодії. Цілераціональна діяльність неможлива без такої цільової відповідальності, яка слугує мобілізаційним ресурсом дії, забезпечуючи залучення волі в досягнення мети. Не тільки сама по собі мета, а й відповідальність щодо неї, її досягнення слугують важливим чинником забезпечення діяльності як її унікальний мотив.

Ще одним різновидом соціально зорієнтованої відповідальності є відповідальність стосовно цінностей людини (спільноти) та її діяльності. Ціннісно-раціональна діяльність, описувана М.Вебером як особливий різновид діяльності, для якого важливі не цілі самі по собі, а засоби їх досягнення, важливий сам процес, що базується на прийнятій системі цінностей. Однією з умов забезпечення чіткого дотримання цінностей у процесі діяльності є ціннісно зорієнтована відповідальність.

Обидва різновиди відповідальності — ціннісно зорієнтована і цілезорієнтована — взаємозалежні, але й відносно самостійні. Тому можуть виникати ситуації, коли вони суперечать одне одному, спонукаючи людину (спільноту) до амбівалентних прагнень, почуттів, суджень, оцінок. Можлива така ситуація, за якої відповідальність щодо мети призводить до безвідповідальності стосовно цінностей. Цільова відповідальність частіше відповідає технократичній парадигмі, соціоінженерному підходу та іншим раціоналістичним за інтенціями установам. Ціннісна відповідальність найбільшою мірою відповідає моральній відповідальності, яка актуалізується через комплекс моральних вимог.

Отже, відповідальність є однією з найактуальніших моральних якостей, яких вимагає суспільство від його членів. Коли безвідповідальність наче вірус заражає спільноту, це загрожує цілісності соціального організму та його самозбереженню. Інтерес науковців до стану відповідальності в різних царинах суспільства втілюється в дослідженнях цього явища. Розгляд відповідальності/безвідповідальності в соціологічному дискурсі допомагає розкрити додаткові аспекти цієї якості людини та суспільства.

Література

Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель ; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. — М. : Логос, 2001. — 339 с. — (Университетская библиотека. — Серия : “Сигма”).

Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Абрис, 1994. — 168 с.

Головаха Е.И. Феномен “аморального большинства” в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е.И. Головаха // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. — 2002. — № 6. — С. 20–22.

Изотова Е.И. Социальные переживания и идентичность современных юношей и девушек [Электронный ресурс] / Е.И. Изотова. — Режим доступа : <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/222-izotova7.html>.

Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Ганс Йонас ; пер. с нем. И.И. Маханькова. — М. : Абрис-пресс, 2004. — 480 с. — (Человек и мир).

Левинас Э. Избранное: Тотальность и бесконечное / Эммануэль Левинас. — М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. — 403 с.

Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев М. — М. : Наука, 1983. — 240 с.

Назарчук А.В. Этика глобализирующегося общества / Назарчук А.В. — М. : Direct-media Publishing, 2002. — 381 с.

Словарь по этике / под ред. И.С. Кона. — М. : Политическая литература, 1981. — 430 с.

Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / Степаненко В. // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 358–369.

Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. — 656 с.

Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — 560 с.

Философская энциклопедия / под ред. Ф.В. Константинова. — М. : Советская энциклопедия, 1967. — Т. 4. — С. 102–103.

Философский энциклопедический словарь / редкол. : С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев [и др.]. — 2-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1989. — С. 453.

Філософський словник соціальних термінів : 3-тє вид., доп. / В.П. Андрущенко (кер.), В.С. Бакіров, М.І. Бойченко [та ін.]. — Харків : Р.И.Ф., 2005. — С. 141–142.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер. с нем. Э. Телятниковой. — М. : АСТ, 2006. — 635 с.

Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий / Э. Фромм ; пер. с англ., предисл. П.С. Гуревича. — М. : Айрис-пресс, 2005. — 352 с.